

תוכן העניינים

11	שלמי תודה
15	מבוא
	שער א: המצע האידיאולוגי
	פרק ראשון: רעיונות חברתיים של המודרניזם האירופי -
25	לקראת חברה חדשה
26	"האדריכלות החדשה" - ביטוי לחברה חדשה
36	לובן והיגיינה
39	אוויר צח ו"אור השמש המבריא"
42	תרבות הגוף הבריא
45	עיצוב מחדש של המרחב הביתי
51	כניסתם של הרעיונות החדשים לשיח הארץ ישראלי
	פרק שני: חלוצה ואשת מקצוע - אדריכלית מודרניסטית
66	בארץ ישראל
67	נשים עובדות ונשות מקצוע בארץ ישראל
70	כניסת נשים למקצוע האדריכלות
77	קווים לדמותה של האדריכלית הארץ ישראלית
100	שותפות לעשייה
112	האפיון המגדרי מצמצם את האדריכליות - האומנם?
	פרק שלישי: אימוץ רעיונות מודרניסטיים ויישומם במוסדות חדשים
116	לנשים בארץ ישראל
117	על התיאוריות של היום-יום במרחב הביתי

119	המטבח ועבודות הבית הם העיסוק הטבעי של האישה
126	בריאות ואדריכלות גם יחד
132	איכויות "התכנון הבריאי" המודרני של מוסדות הנשים תצלומים ופרסומים של מבני המוסדות בשירות התעמולה
146	של ארגוני הנשים
159	הכניסה של מוסדות הנשים למרחב העירוני

שער ב: מפעל הבנייה

171	פרק רביעי: לוטה כהן ואלזה גדעוני מתכננות בשביל ויצו
171	הכשרת נשים צעירות למדעי הבית ולחקלאות
203	"מטבח ויצו" – חזון של מטבח ציבורי חשמלי
222	"בית ויצו" – מועדון נשים ומטבח לימודי
238	מוסדות לאם ולילד – חינוך והכשרת אימהות וטיפול בתינוקות
	פרק חמישי: אלזה גדעוני וג'ניה אוורבוך מתכננות בשביל
272	מועצת הפועלות ולנ"י
274	הדאגה לאישה העירונית הבודדה
278	מרכזים תרבותיים לכל נערה ואישה עובדת
280	התארגנויות נשים במערב – המודל לבית החלוצות
283	הצלחה מהרגע הראשון
284	הכשרה מקצועית לפועלת העירונית
286	מרחב עירוני מודרני ותכנון מודרניסטי לבתי החלוצות
299	בתי החלוצות – מרכז עירוני לרווחת כלל הנשים והציבור הרחב
300	האם מימשו בתי החלוצות את הציפיות שתלו בהם?
	פרק שישי: ג'ניה אוורבוך מתכננת בשביל ויצו והסתדרות נשי
305	מזרחי באמריקה
306	צו השעה – קליטת ילדים ונוער עולה
308	כפרי נוער בארץ ישראל – מסורת, חזון ושינוי
313	האתגר בתכנון של כפרי ילדים

325	סוף דבר
335	נספח: שתיים עשרה אדריכליות ורפורמטורית אחת
336	לוטה כהן
340	אלזה גדעוני מנדלשטם
345	ג'ניה אוורבוך
348	דורה גד
352	גרטרוד גולדשמידט
356	יהודית צ'לנוב
358	ציפורה ניפלד צ'רניאק
362	יהודית סגל שטולצר
365	אנה קלפהולץ
367	גרטרוד קרוליק
369	הלנה רוט
371	פולה שביב
373	ארנה מאיר
	רשימת מקורות
377	ספרים ומאמרים
	רשימות ומאמרים בעיתונות יומית,
394	בעיתונות נשים ובפרסומים מקצועיים
404	אתרי אינטרנט
405	ראיונות
406	ארכיונים
417	מפתח
437	רשימת בעלי זכויות היוצרים
	תקציר באנגלית

האשה, זו הסובלת ביותר מן השעבוד של הנהלת משק הבית היא אשר מתנגדת לכל נסיונותיהם של המומחים להכניס בבנין תיקונים חדשים, המתאימים לרוח הזמן. הבית הרי אינו אלא מחסה מפני הסערה, מפני הגנבים, מקלט לחיי משפחה, מעין מכונה לשם סידור נוח והיגייני של השינה, האוכל ושל הטיפול בחברה הביתית. זהו התנאי היסודי של הבית האזרחי של זמננו.¹

מבוא

במאמר שהתפרסם בכתב העת האשה בשנת 1928, פרסה האדריכלית לוֹטָה כהן (1893–1983) את משנתה בנוגע לתפקידי הבית העכשווי המכונה בפיה "הבית האזרחי של זמננו" ובנוגע למקומה של האישה בבית זה. פסקה קצרה זו מציגה כמה סוגיות מרכזיות שעמדו במוקד הדיון על תכנון הדירה והבית באדריכלות המודרניסטית האירופית במחצית הראשונה של המאה ה־20. סוגיות אלה כמו תפקיד האישה בחברה בכלל ובמשק הבית בפרט והמודרניזציה של משק הבית בעיקר ביישוב המתהווה בתקופת המנדט, יידונו בספר זה לכל אורכו. כהן החתומה על המובאה לעיל, הייתה מהאדריכליות המובילות בארץ ישראל באותה תקופה ויחד עם אדריכליות נוספות, בעיקר אלזה גדעוני מנדלשטם (1899–1978) וג'נייה אוורבוך (1909–1977) תעמוד בלב ליבו של ספר זה. מי היו אותן אדריכליות שפעלו בארץ ישראל לפני קום המדינה? מהיכן הגיעו, היכן רכשו את השכלתן והיכן התמחו במקצוען? כיצד התקבלו על ידי עמיתיהן למקצוע האדריכלות בארץ ישראל? מה היה חלקן בבניין הארץ בהיבט האדריכלי? מי הזמינו מהן עבודות, מי שכרו את שירותיהן, ומה הן תכננו? לשאלות אלה מצטרפות גם שאלות בדבר טיבן של התפיסות החדשות שחללו אל תוך החברה היהודית שהתגבשה בארץ ישראל ובדבר השפעתן על התכנון. כן מתבקש לשאול מהו אותו "בית אזרחי של זמננו" המתואר במאמרה של כהן, ובה בעת מיהי אותה האישה ה"סובלת".

מחקר היסטורי-תרבותי זה ניצב בנקודת הממשק של חקר האדריכלות וחקר המגדר ומתמקד ביצירה האדריכלית של אותן אדריכליות שפעלו עם התגבשותו של היישוב בארץ ישראל. בספר זה תיעדתי וחקרתי פעילות אדריכלית של נשים שתכננו מוסדות חינוך ורווחה בעבור ארגוני נשים ציוניות של תקופת המנדט (1920-1948). מוסדות אלה נועדו בייחוד לנשים, והיוזמה להקמתם הייתה בהשראת רעיונות מודרניסטיים חדשים. אני מנתחת את תרומתן הייחודית להתפתחות האדריכלות המודרניסטית אך גם לעשייה החברתית בארץ ישראל. בין היתר אני בוחנת כיצד ביטאו באמצעות התכנון האדריכלי את מחויבותן ליעדים של המודרניזם החברתי, בפרט לטובת נשים. מלכתחילה לא היה בכונתן לנקוט גישה מחקרית המשווה בין נשים וגברים במקצוע האדריכלות. מטרת המחקר לחשוף עבודה אדריכלית נשכחת, בעלת חזון ורבת הישגים ולהרים את המסך מעל תכנון חלוצי של מוסדות חברתיים למען נשים, מוסדות שנועדו לתמוך בנשים אך גם לעצב את דמותה של האישה הארץ ישראלית החדשה. אפשר לסמן את ראשית פעילותן של נשים אדריכליות בארץ ישראל בשנת 1921 עם עלייתה לארץ של האדריכלית הראשונה כהן. ככל הידוע, בסוף שנות ה־30 כבר פעלו בארץ 17 אדריכליות. אמנם רובן היו בוגרות של אוניברסיטאות טכניות בגרמניה ובאוסטריה, אך ארבע מהן היו בוגרות הטכניון העברי בחיפה – דור ראשון של אדריכליות ארץ ישראליות.² אדריכליות אלה ייצגו בחייהן האישיים והמקצועיים, גם אם לא במודע, את המודלים של האישה המודרנית שהתפתחו ושגשגו באירופה: משכילות, מקצועיות, עצמאיות מבחינה כלכלית ועוסקות במקצוע שהיה נתון עד אז לשליטתם הבלעדית של גברים, שכן העיסוק של נשים במקצוע האדריכלות לא היה מקובל באותה עת בעולם בכלל ובארץ ישראל בפרט.

2 בספר זה הרחבתי על אודות האדריכלית ציפורה ניפלד צ'רניאק, האישה הראשונה שסיימה לימודי אדריכלות בטכניון. עם זאת, לא הרחבתי על אודות שלוש אדריכליות נוספות שסיימו את הטכניון בשנות ה־30 מכיוון שמאפייניהן האישיים והמקצועיים היו שונים משל קבוצת האדריכליות שלמדו באירופה. לא עלה בידי לאתר מידע על שתי אדריכליות נוספות: אירנה מיטלמן ודבורה (ליאונורה) קירשמן.

ארבעה ארגוני נשים ציוניות – "הסתדרות נשים ציוניות" (ויצו);³ "מועצת הפועלות" (הגוף הנבחר של תנועת הפועלות); "ליגת נשים למען ארץ ישראל" (לנ"י);⁴ ו"הסתדרות נשי מזרחי באמריקה" – יזמו את הקמתם של מבנים מודרניסטיים בחזותם ובפעילותם כדי שישמשו מוסדות חברתיים חדשים בשביל נשים בארץ ישראל. ארגוני נשים אלה פעלו על פי תפיסת עולם ברורה: קידום נשים באמצעות החדרת מודרניזציה, היגיינה ותהליכי עבודה יעילים למשק הבית. לשם כך הם הקימו מוסדות חינוך, חברה ובריאות שפעלו ברוח רעיונות אלה ותמכו בנשים ארץ ישראליות: מהגרות חדשות ותושבות ותיקות, חלוצות בקיבוץ, בכפר ובעיר, פועלות ועקרות בית בורגניות כאחת. ארגוני הנשים ביקשו להקל על נשים אלה את הקליטה בארץ החדשה באמצעות יצירתה של קהילת נשים תומכת; הם הציעו להן הכשרה מקצועית, הדרכה לאימהות וגם פתרונות דיור זולים לנשים בודדות. לאחר מלחמת העולם השנייה, הרחיבו הארגונים את שאיפתם להנחיל רעיונות מודרניסטיים של קדמה גם לתחום של הקניית חינוך לילדים ונוער. כל המבנים של המוסדות המרכזיים – מטבחים לימודיים, בתי ספר למשק בית ולחקלאות, בתי חלוצות (בתי דירות לנשים עירוניות בודדות), מועדון נשים, מוסדות לאם וילד, ובהמשך גם כפרי נוער – תוכננו כולם בידי האדריכליות כהן, גדעוני מנדלשטם ואוורבוך.⁵ פעילותם של ארגונים אלה ושותיף הפעולה עם האדריכליות יידונו בפירוט לאורך הספר.

רעיונות "הביתיות החדשה" (domesticity) החלו להתפתח בארצות הברית במחצית השנייה של המאה ה־19, ובראשית המאה ה־20 השפיעו על תנועות כלכלת הבית שקמו בגרמניה ועל ארגוני הנשים הציוניות. רעיונות אלה היו הקרקע להיווצרות הרפורמה שדגלה בהנהגת שיטות מקצועיות בעבודות הבית ובמודרניזציה של המרחב הביתי. אין תמה שארגונים של נשים בורגניות בגרמניה נשבו בקסמם של רעיונות אלה שהגדירו מחדש את העבודה במשק הבית והצטיגוה

3 ויצו – ראשי תיבות באנגלית של ארגון נשים ציוני בין־לאומי – WIZO, Women's International Zionist Organization.

4 בתקופת המנדט נקרא הארגון "ליגת נשים למען ארץ ישראל", ובאנגלית: Women's League for Palestine. ראשי התיבות של שמו נגזרו מהעברית. לאחר קום המדינה נקרא הארגון "ליגת נשים למען ישראל".

5 תשע אדריכליות נוספות המוזכרות בנספח לא תכננו בעבור ארגוני נשים, ולכן לא הרחבתי עליהן בספר זה.

כיעילה יותר, כוריוזה יותר וכמשעממת וחדגונית פחות. "משק הבית החדש" נועד לשחרר את עקרת הבית מהמטלות השגרתיות ולשוות לניהול משק הבית תדמית של עבודה מאתגרת הנעשית ללא מאמץ פיזי ובהנאה רבה. מעתה ואילך מותגו מחדש תפקידיה המסורתיים של האישה והוגדרו כתפקיד "מקצועי", מציין התמחות ופרופסיה.

הרעיונות של משק הבית החדש התקבלו בהתלהבות גם בקרב ארגוני נשים ציוניות והשפיעו במידה רבה על כינון מטרותיהם למען נשים בארץ ישראל. לתפיסתם, על האישה האחראית למרחב הביתי, למלא תפקיד רב-משקל וחיוני בשמירה על בריאותו של העם, ועל עבודתה הביתית לתרום לבניין האומה ולחוסנה. הם נקטו דרכי פעולה רבות להטמעת רעיונות אלה ולהפצתם. עם זאת, אני סבורה שהקמת מוסדות לנשים למען ירכשו מיומנויות של "הנהלת בית מדעית" הלכה למעשה הייתה פעילותם החשובה ביותר.

מוסדות אלה מוקמו במבנים מודרניסטיים אשר ייצגו רעיונות מערביים ואפשרו את מימושם בפועל ואת הנחלתם של דפוסי יום-יום חדשים. תכנונם נשען על מודלים של מוסדות דומים באירופה ובארצות הברית. "החדש", "המדעי" ו"היעיל" התגלמו באדריכלות באמצעות תכנון רציונלי, חדשנות טכנולוגית ומתן ביטוי לגוף הידע הקיים על תכנון בכלל ועל מרכז המרחב הביתי - המטבח המודרני - בפרט. מוסדות הנשים ביטאו אפוא את התמורות החברתיות שהתחוללו באותה עת כמו גם את הופעתה של "האישה החדשה", והאדריכלות המודרניסטית קידמה ואף הובילה את מגמת השינוי בחברה, מגמה שלשמה הוקמו מלכתחילה.

מושג "האישה החדשה" הוא מושג המקמק הטומן בחובו הגדרות ופרשנויות על אודות נשים, והספר דן בו באריכות. מקורו בשנות ה-20 של המאה ה-20 באירופה, עם צמיחתו של מודל חדש של נשים המשוחררות מכבלי המסורת. נשים אלה ביטאו את חירותן דרך חזותן החיצונית והתנהגותן החברתית. אך על אף רצונן של נשים אלה לצאת את גבולות הבית והמשפחה, בחסות הקדמה הטכנולוגית והמודרניזציה במרחב הביתי הן "שוכנעו" להישאר בבית ולמלא את תפקידיהן הביתיים. בחרתי להשתמש במושג הזה גם בהקשר הארץ ישראלי ולתאר באמצעותו את הנשים שקיבלו הכשרה מקצועית-ביתית במוסדות של ארגוני הנשים שאימצו את רעיונות "משק הבית החדש". אמנם בארץ ישראל לא השתמשו במושג עצמו, אך אני סבורה שהוא מגלם בתוכו את המטרה של

ארגוני הנשים הציוניות – לעצב דמות של אישה ארץ ישראלית חדשה. מושג זה "מתכתב" עם מגמות דומות ששררו אז באירופה, בפרט בגרמניה. האדריכליות המתוארות בספר מגלמות אף הן גרסה של "נשים חדשות" – משכילות, משוחררות, עצמאיות – ומיישמות את הגדרות המושג ופרשנויותיו בחייהן ובעבודתן.

שיטת המחקר מסתמכת על ניתוח מקורות ראשוניים, מילוליים וחזותיים, הקשורים קשר ישיר להיבט האדריכלי של המחקר. מקורות אלה כללו תעודות, מכתבים, כתבות ורשימות בעיתונות התקופה, תוכניות אדריכליות ותצלומים היסטוריים בני התקופה. כמו כן הסתייעתי במקורות אחרים (כגון סקרים סטטיסטיים ועדויות של נשים בעיתונות התקופה) שהיו נחוצים להבנת הרקע התרבותי, החברתי, המגדרי והלאומי של התקופה. האיסוף של מקורות המחקר היה מעשה מרכבה סבוך שהיה כרוך בראשיתו בליקוט מידע ובדליתו ממגוון רב של ארכיונים. לאחר מכן נדרשתי למלאכת הצלבתם של מקורות מידע מילוליים, רובם מכתבים ודוחות של חברות ומנהלות בארגוני הנשים, במקורות מידע חזותיים, תוכניות אדריכליות ותצלומים של המבנים.

במהלך המחקר אספתי פרטים ביוגרפיים רבים על 12 אדריכליות שפעלו בתקופות שונות בארץ ישראל לפני קום המדינה, ועלה בידי להרכיב רשימה מלאה ככל האפשר של עבודות התכנון שלהן. מטבע הדברים, ישנם פערים בכמות ובאיכות המידע על האדריכליות השונות. גם הארכיונים האישיים שלהן אינם דומים זה לזה בכמות החומר ובאיכותו. עם זאת, הם מכילים ברובם תצלומים אישיים ומידע על חייהן ועל עבודותיהן של האדריכליות. הספר דן בפעילויות ובאירועים שהתרחשו ברובם לפני כתשעים שנה, ולכן חלקה של ההיסטוריה שבעל פה הוא מועט יחסית. עם זאת, ראיתי לנכון לראיין את מי שהיה קשור לעשייתן של האדריכליות – קרובי משפחה, חברים קרובים, עובדים במשרדהן, לקוחות, ואפילו את אחת מראשות ארגוני הנשים.

תקצר היריעה מלתאר את מורכבותה של משימת החיפוש וההתחקות אחר פרויקטים שתכננו אדריכליות בתקופת המנדט. לבד מכהן, שארכיונה האישי נמצא בחלקו בירושלים ובחלקו בברלין, אין בנמצא "ארכיונים אישיים" של אדריכליות בתוך ארכיונים ציבוריים. כלומר, עבודותיהן של האדריכליות אינן מקוטלגות על פי שם המתכננת. לכן פתחתי את מסע החיפושים בעיתונות התקופה במטרה לאתר תחילה את שמות האדריכליות שפעלו בתקופת המנדט ולאחר

מכן את רשימת הפרויקטים שתכננו. ריכזתי את החיפושים בעיקר בארכיונים של הארגונים שהזמינו עבודות תכנון מהאדריכליות ובארכיונים של הערים והיישובים שנבנו בהם המבנים. לעתים, המקור היה רק תצלום או ידיעה קצרה בעיתון על הקמת מבנה, ושמה של האדריכלית הוזכר בהם. במהלך החיפושים הרבים התגלו עוד ועוד מבנים בתכנון של אדריכליות, ונחשף גוף עבודות מרשים של אדריכליות שעמדו בראש משרדי אדריכלות פרטיים משלהן. מלאכת הביולוש אחר פרטי התכנון של מוסדות שנבנו למען נשים הייתה בבחינת גילוי שדה מחקר בתולי עשיר הטומן בחובו מידע רב על תפקידן של האדריכליות ועל מעמדן כיוצרות מודרניסטיות חברתיות בעלות השפעה ביישוב. גוף עבודות זה נותר עד היום מחוץ לשיח ההיסטורי ומחוץ להיסטוריוגרפיה הן של האדריכלות המודרניסטית הן של היישוב בארץ ישראל.

המחקר המובא בספר זה אינו מצטמצם לחקר ההיבט האדריכלי המקומי והבין-לאומי גרידא. הסוגיות העולות בו משיקות לתחומי חקר נוספים כמו מגדר, חברה והתיישבות בתקופת היישוב. זהו אפוא מחקר רב-תחומי, ועל כן הוא מחייב הישענות על שדות ויסודות תיאורטיים, מקצתם עוסקים במושא המחקר ישירות – נשים אדריכליות והשפעתן על התפתחות מודרניזם חברתי בארץ ישראל – ומקצתם נוגעים לסוגיה ההיסטורית הרחבה יותר של מגדר ואדריכלות. נוסף על מחקרים העוסקים בנשים ביישוב היהודי, נשענתי גם על מחקרים העוסקים ברעיונות האירופיים שהזינו את התמורות במעמד האישה, ובתרומתה של האדריכלות המודרניסטית לפיתוח רעיונות אלה. בצד ההיסטוריוגרפיה החברתית וחקר התרבות של היישוב, הסתמכתי על מחקרים שבוחנים סוגיות באדריכלות באמצעות תיאוריות פמיניסטיות. כאמור, מכיוון שמחקר זה הוא רב-תחומי, ראיתי לנכון להרחיב במעט בהערות השוליים את הדיון במושגים ובשמות המופיעים בטקסט וקשורים לתחומי האדריכלות, המגדר וחקר היישוב. בין היתר הרחבתי על אודות דמויות בולטות מתחום התכנון והאדריכלות בארץ ובעולם, וכן על אודות כמה מהמנהיגות של ארגוני הנשים.

זיקות הגומלין שבין אדריכלות, מגדר, תרבות וחברה עוברות כחוט השני לכל אורך הספר. הרעיונות המנחים בספר זה משלבים בין הפרטי לציבורי והמקומי לבין-לאומי. רעיונות פונקציונליים ותכנוניים שיובאו מהמודרניזם האירופי וייחדו את עבודת התכנון של נשים אדריכליות למען מוסדות ארגוני הנשים, הם שהניחו את התשתית לספר והתוו את שאלות המחקר העיקריות.

הספר בוחן כיצד התפתחו בארץ ישראל הרעיונות והמושגים החדשים שעיצבו את המודרניזם האירופי, וכיצד הם התממשו כמערכת של מוסדות חברתיים חדשים לנשים, ומה תרומתן של האדריכלות למודרניזם חברתי ארץ ישראל.

בחרתי לחלק את הספר לשני חלקים: בשער א שלושה פרקים המציגים את הרקע האידיאולוגי שעמד מאחורי מפעל הבנייה של ארגוני נשים והבוחנים רעיונות חברתיים ומגדריים באדריכלות המודרניסטית; בשער ב שלושה פרקים נוספים המציגים את מפעל הבנייה של ארגוני נשים ציוניות בארץ ישראל. מוצגת חקירה של טיפולוגיות ומאפיינים במוסדות הנשים שתוכננו בידי אדריכלות.

פרק ראשון מציג את הרקע להתפתחותם של רעיונות האדריכלות המודרניסטית בגרמניה בעשורים הראשונים של המאה ה־20 ובוחן את השפעתו של השיח הגרמני בדבר "משק הבית החדש" על השיח בארץ ישראל. בראשיתו של הפרק נדונים התהליכים החברתיים שעיצבו בראשית המאה ה־20 את המדיניות של "הביתיות החדשה" ו"האישה החדשה". לאחר מכן הפרק מרחיב על אודות רעיונות חברתיים, תרבותיים, היגייניים וטכנולוגיים שבאו לידי ביטוי בפיתוח השפה הצורנית והמרחבית של האדריכלות המודרניסטית האירופית, ובעיקר בהשפעת רעיונות אלה על עיצוב המרחב הביתי והמטבח הרציונלי. בחלק זה מוצג גם הדיון בתפקידן של תנועות הנשים הגרמניות בתהליך זה.

פרק שני מתאר ומאפיין את הדיוקן המקצועי והאישי של קבוצת האדריכלות הארץ ישראליות. תיאור זה מבוסס על סיפורי חייהן ועל המאפיינים המשותפים להן בעבודתן המקצועית ובחייהן האישיים. באמצעות מאפיינים אלה אפשר להגדיר אותן כקבוצה מובחנת. בה בעת נבחן תהליך השתלבותן של נשים גרמניות, בריטיות ואמריקניות במקצוע האדריכלות, תהליך הכולל את תחומי עבודתן, את מצבן המשפחתי ואת אפשרויות הקידום שלהן במקצוע לנוכח התנאים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים במדינות שפעלו בהן. ההשוואה בין פעילותן של אדריכלות אלה לבין פעילותן של האדריכלות המקומיות מבליטה ביתר שאת את ייחודה של העשייה המגוונת של הנשים האדריכלות בארץ ישראל.

פרק שלישי דן בחדשנות הטבועה בתפיסה ובאדריכלות של המוסדות שנבנו למען נשים. כיצד הטמיעו האדריכלות בתכנון של מבני המוסדות ובעיצובם האדריכלי את הרעיונות של יעילות, רציונליות, טכנולוגיה, היגיינה ובריאות? מה היו הביטויים הממשיים והסמליים של התכנון בהקשרים עירוניים, חברתיים,

מגדריים ותרבותיים? נבחן גם יחסם של מנהיגי היישוב ומוסדותיו להקמתם של מוסדות הנשים. דיון נפרד מיוחד לתעמולה שהפיצו ארגוני הנשים לקידום מטרותיהם על ידי תצלומי המבנים בעיתוניהם. באמצעות צילום מגמתי וסמלי הוצגה האישה הארץ ישראלית כדמות התורמת לבניין האומה בעבודתה הביתית. פרקים רביעי, חמישי ושישי מתארים הקמת מוסדות בעלי תוכן פונקציונלי חדש כמענה של ארגוני הנשים לאתגרים הקיומיים של נשים בארץ ישראל. כמו כן מפורטים דרכי פעילותם של הארגונים והשיקולים שהנחו אותם בהרכבת הפרוגרמה. בפרקים אלה גם מיוחד מקום לתיאור התהליך של בחירת המתכננות – בין באמצעות תחרות אדריכלית ובין באמצעות הזמנה נפרדת לתכנון פרויקט מסוים – ולניתוח עבודותיהן האדריכליות. מוסדות הנשים מקובצים וממוינים על פי קטגוריות של פונקציה ושל פטרונות הארגונים שיזמו את הקמתם. הפרק הרביעי יוחד למוסדות של ויצו שנועדו להקנות לנשים מיומנויות ביתיות מקצועיות: בתי ספר למשק הבית ולחקלאות, מטבח ציבורי חשמלי, מועדון נשים ומטבח הדרכה וכן מוסדות לאם ולילד. פרק חמישי יוחד לבתי החלוצות, פרי יוזמתם של מועצת הפועלות ולבני, ואילו פרק שישי יוחד להקמתם של כפרי נוער חקלאיים ביוזמת ויצו והסתדרות נשי מזרחי באמריקה.

פרקים שלישי, רביעי, חמישי ושישי מלווים בתצלומים ובתוכניות של המבנים השונים. שילבתי גם תצלומים של המבנים ושל פעילויות הנשים שנערכו בהם. ברבים מהמבנים חלו שינויים אדריכליים מרחיקי לכת. שינויים אלה נבעו מהתמורה באופי פעילותם לאורך השנים. אחדים ממבנים אלה הורחבו או שונו לבלי הכר, אחרים אף נהרסו כליל. בפרקים רביעי, חמישי ושישי מתוארת גם אחריתם של המבנים.

בסוף דבר אני דנה בטיבו של שיתוף הפעולה בין האדריכלות לארגוני הנשים ובוחנת את תרומתו לנשים ולייצוגן בארץ ישראל. בין היתר מנתחות הסיבות לדחיקתו של גוף עבודות אדריכלי זה אל מחוץ לשיח ההיסטורי. התצלומים ההיסטוריים של מוסדות הנשים, בצירוף התיאורים של פעילויות הנשים שנעשו בהם, משקפים הלך רוח של תקופה ומחזקים את טענתי כי האדריכלות המודרניסטית תמכה ואף קידמה תהליכים חברתיים ומגדריים ביישוב הנבנה בארץ ישראל.